

"ZWINO NDI TSHIFHINGA TSHA URI ROṬHE RI SHUMISANE HU U HULISA VHO NELSON MANDELA NA U FHAṬA AFRIKA TSHIPEMBE LISWA LA KHWINE LA VHATHU VHOṬHE."

Muphuresidende Vho Cyril Ramaphosa

#SendMe

KHA VHA ITE URI VHUMATSEHO HAVHO VHU SHUME KHWINE RI GUDA KHA VHO MADIBA

Maitele a U Maanḁafhadza Vharema siani la Ikonomi a tou vha khombekhombe u itela nyaluwo

Nga ḁwedzi wa Lambamai uno ḁwaha, ho vha na u phuleshedza zwihulwane musu hu tshi sainwa thendelano ya u maanḁafhadza vharema kha zwa ikonomi ngei vunduni la Kapa Vhubvaḁuvha, zwine hezwi zwa ḁo shandukisa vshukuma ḁila dza u shela mulenzhe ha mabindu o rangwaho phanḁa nga vhafumakadzi vha vharema kha sekithara ya zwa fulufulu.

Tshomedzo dza hune ha endedza muhwalo wa zwivhaswa zwa tshiluḁi dzi langwaho nga vha khamphani ya BP ya Tshipembe ha Afrika dzi wanalaho ngei East London dzo rengiselwa vha ha Wasaa, ine ya vha khamphani yo ḁiimisaho nga yoṱhe i vhubaho zwibveledzwa zwa khemikhaḁa u bva kha pheṱhiroḁiamu na gese. Wasaa yo renga ndaka yoṱhe i sudzuluseaho ine ya vha hone afho kha tshomedzo dza u endedza zwivhaswa khathihi na mikovhe ya 20% i re kha phaiphi dzi no bva afho hune zwikepe zwa ima hone dzi tshi ya kha tshomedzo dza hune zwivhaswa zwa endedza zwi tshi bva hone.

Musi muvhigo wa ḁwaha wa 2020 wa Khomishini ya zwa U Maanḁafhadza ha Vharema ho Angalalaho siani la zwa Ikonomi u tshi khou sumbedza uri vhuḁzhi ha sekithara dza zwa ikonomi dzi khou kundelwa u swikela zwipikwa zwadzo zwa u maanḁafhadza vhafumakadzi vha vharema kha u vha vhone vhaṱe vha mabindu, izwi zwa u rengwa ha tshomedzo dza fhethu ha u endedza zwivhaswa zwa tshiluḁi nga khamphani iyi ya murema nahone wa mufumakadzi, zwi tou vha mafhungo ane a tou vha ḁivhazwikale.

Zwi dovha hafhu zwa thusa kha ndingedzo dzashu sa lushaka dza u tandulula thaidzo ya u sa lingana khathihi na u vhone vhuḁzhi ha vathu vha shango ḁashu vha khou kona u shela mulenzhe kha ikonomi yashu nga ḁila i pfallaho.

Ndi kha ḁi tou bva u ḁivhadza u tholwa ha Khorongele-tshedzi ya U Maanḁafhadza ha

Vharema ho Angalalaho siani la Ikonomi ine ya kha ḁi tou vha ntswa yo vhubwaho nga vha muvhuso, mabindu, vhashumi khathihi na zwiḁwe zwiimiswa.

Yo vhubelwa uri i vhe yone ine ya ranga phanḁa na u tshimbidza zwa tshanduko ya zwa ikonomi.

Khoro iyi yo thoma u dziinginywa kha muvhigo wa Khomishini ya BEE nga ḁwaha wa 2001.

Muvhigo uyu wone wo vha hone nga murahu ha musu ho itwa ṱoḁisiso dzo angalalaho nga ha tshivhumbeo tsha ikonomi ya Afrika Tshipembe khathihi na nga ha zwine zwa ṱoḁea u itela u shandukisa ikonomi, u alusa vhoramabindu vha vharema, u ita uri hu vhe na mabindu manzhi a langwaho khathihi na u vha nga fhasi ha vhuṱe ha vharema hu tshi katelwa na u ita uri vhafumakadzi vha vharema na vhone vha dzehene kha ikonomi khulwane.

ḁwaha u ḁaho, hu ḁo vha hu tshi khou fhela miḁwaha ya fumbili u tou bva tshe Mulayo wa u Maanḁafhadza lwo Angalalaho ha Vharema siani la Ikonomi (B-BBEE), une wa vha wone we wa vumba khoro iyi wo phasiswa.

Vhuḁiimiseli hashu kha u khwaṱhisa na u khwiḁisa zwa u maanḁafhadza siani la zwa ikonomi a vhu khou thengathenga.

Ndi gazwo zwa u maanḁafhadzwa ha vharemi siani la ikonomi zwi tshi tou vha tshipiḁa tsha ndeme tsha u vusuluswa na u vhuwedzedzwa ha ikonomi yashu nga murahu ha dwadze la COVID-19.

Heyi ndi iḁwe ya pfulufhedziso dze nda dzi ita musu ndi tshi khou amba na vha Khoro ya Mabindu a Vharema mathomoni a ḁwedzi wo fhelaho he ra amba nga ha nyimele ya B-BBEE kha ḁino shango, mvelaphanḁa yo no swikelwaho khathihi na zwine ra tea u ita roṱhe ro ṱangana u itela u engedza kha zwe ra zwi swikela u swika zwino.

Naho ho vha na mvelaphanḁa khulwane ye ya swikelwa kha tshifhinga tsha miḁwaha ya fumbili yo fhiraḁo, hu kha ḁi vha na huḁwe fhethu he ha vha na u humela murahu.

Ho vha na u humela murahu musu zwi tshi ḁa kha u engedza kulangele kwa ndangulo ya vharema, u khwinifhadza mveledziso ya zwikili, u khwaṱhisa mveledziso ya mabindu khathihi na u ṱanḁavhudza zwa u renga thundu na tshumelo dza muvhuso hu tshi itelwa u ṱea zwikhala vhafumakadzi vha vharema khathihi na vhaswa.

Muvhuso wa tshifalula wo bveledza ikonomi yo khakheaho ye ya vha yo sendamela lumbulu luthihi u itela u vhuwedza vhatshena.

Vhuḁzhi ha vhadzulapo vha Afrika Tshipembe vho vha vho khethululwa u bva kha ikonomi khulwane, he vhoramabindu vha vharema vha vha vho tshelwa u vha kha ḁowetshumo dza mabindu maṱuku fhedzi ngei zwikolobulasini.

Mafheloni a muvhuso wa tshifalula, khamphani dze dza vha dzo ḁwaliswa kha JSE dze vhaṱe vhadzo vha vha vhe vharema dzo vha dzi fhasi ha phesenthe nthihi.

Hetshi tshivhalo a tsho ngo shanduka nga u tou ralo kha miḁwaha ya 28 yo fhelaho.

Nga tshenetsho tshifhinga tshithihi, ho ḁi vha na maga a ndeme u bva kha sekithara ya phuraivethe khathihi na vhuḁwe vhuḁando nga muvhuso ha u ṱuṱuwedza zwa u shela mulenzhe ha vharema kha ikonomi nga ḁila i pfallaho.

Vhukati ha ḁwaha wa 2017 na wa 2020, ho vha na khumbelo dza u maanḁafhadzwa ha vharema dzi swikaho 500 dze dza swikiswa hu tshi itelwa u ḁiḁwalisa kha vha Khomishini ya B-BBEE. Kha sekithara dza ndeme u fana na ḁowetshumo ya zwa u fhaṱa, ya ndaka, thekhinoḁodzhi ya mafhungo na vhudavhidzani, vhuendelamashango na vhuendi, vhuṱe ha mabindu ha vharema ho no fhirisa zwe zwa vha zwo lavhelelwa.

Tshanduko ya ikonomi khathihi na nyaluwo ya ikonomi ndi tshithu tshithihi. Vhukati hazwo, a hu na tshine tsha nga kona u vha hone arali tshinwe tshazwo tshi siho.

Nga u dzhenisa zwa tshanduko kha maitele a u bveledza

ḁowetshumo, ri vha ri tshi khou bveledza ḁiedza la nyaluwo yo ṱanganelaho ḁine la kovhekanya lupfumo u fhirisa uri lu vhe fhethu huthihi.

Muhasho wa Mbambadzo, ḁowetshumo na Muṱaṱisano (dtic) u khou bvela phanḁa na hetshi tshipikwa nga kha mbekanyamushumo dzo fhambanaho.

Hedzi ndi dzine dza katela mbekanyamushumo ya u tikedza mabindu a vhuṱo ha zwikolobulasi, vhuṱumbudzi ha mabindu a vharema, vhafumakadzi na a vhaswa kha zwa u rengiselana na mashango a nḁa nga vha Koporasi ya Mveledziso ya ḁowetshumo (IDC) khathihi na mugaganyagwama wo engedzwaho wa themamveledziso kha dziSMME dzi re kha Vhuṱo ha Ikonomi ho Khetheaho ha Tshwane.

Nga u shumisa puḁane khulwane dzo fhambanaho dza sekithara, ri khou kona u ṱuṱuwedza vhubindudzi hapo vhuṱe ha vhuwedza mabindu a vharema. Sa tsumbo, ho bveledzwa vhafuwi vha 10 vha vharema hu tshi shumiswa masheleli a lingana ho R366 miḁioni sa tshipiḁa tsha puḁane khulwane ya u fuwa khuhu. Muvhuso wo dovha hafhu wa rwela ṱari netiweke ya vharema vhaṱe vha rengiselana na mashango a nḁa ine netiweke yenyeyi ya ḁo dovha hafhu ya ṱanganya khamphani dza vharema kha zwa zwifhisa, zwibveledzwa zwa vhuinzhiniere, dziiphatsi dza mimoḁoro, zwibveledzwa zwa lunako khathihi na dziḁwe sekithara dza ikonomi.

Sa tshipiḁa tsha fulu ḁashu la u bveledza murafho muswa wa vhoranḁowetshumo vha vharema, ḁwaha wo fhelaho muvhuso wo tendela u shumiswa ha masheleli a lingana ho R2.5 biḁioni kha thikedzo ntswa ya u tikedza vhoranḁowetshumo vha vharema vha swikaho 180 nga u vha ṱea khadzimiso ya masheleli u bva kha vha IDC khathihi na vha Tshikwama tsha u Maanḁafhadza tsha Lushaka (NEF) hu tshi katelwa na magavhelo a bvaho kha tshikimu tsha zwa magavhelo tsha dtic Kha tshifhinga tsha miḁwaha miraru i ḁaho, ho dovha hafhu ha fhulufhedziswa maḁwe masheleli a lingana ho R21 biḁioni nga vha IDC, NEF khathihi na zwiḁwe zwiimiswa u itela u tikedza vhoranḁowetshumo vha vharema. Maḁwe masheleli a u ḁadzisa a lingana ho R25 biḁioni o dovha hafhu a fhulufhedziswa uri a ḁo shumiswa kha u tikedza khamphani dza vharema, vhafumakadzi, vhaswa khathihi na dza vhashumi.

Zwi tou vha khagala uri hu kha

ḁi vha na mushumo mnzhi une wa kha ḁi tea u itwa u itela u tandulula khaedu nznzhi dzine mabindu a vharema a kha di ṱangana nadzo.

Hezwi zwi katela u konḁelwa u wana masheleni a u thoma na u alusa bindu khathihi na u kundelwa ha dziSMME u wana maraga ya zwibveledzwa zwavho. Mabindu a vhafumakadzi vha vharema ndi one ane kanzhi a konḁelwa u wana thendelano khulwane dza zwa u maanḁafhadzwa.

Zwa u fhelisa maitele a mveledziso i songo fhelelaho nga u maanḁafhadza vharema siani la ikonomi a zwi sokou tou vha fhedzi zwithu zwo teaho u itiwa, zwi dovha hafhu zwa vha zwithu zwi pfallaho kha zwa mabindu.

Zwa u dzulela u khethululwa ha vharema nga vhuḁzhi kha ikonomi khulwane, zwi hoṱefhadza nyaluwo ya ikonomi, zwine hezwi zwa fhedza zwo kwama mabindu oṱhe nga ḁila ine ya si vhe yavhuḁi.

U engedza tshivhalo tsha vhoramabindu kha ḁino shango ndi zwa ndeme kha nyaluwo.

Roṱhe ri na vhuḁifhinduleli vhu fanaho ha u ṱuṱuwedza ndingedzo dza u khwaṱhisa B-BBEE ngauri yo itelwa u fhelisa zwa u sa lingana.

Ikonomi dzine dza si vhe na ndingano dzi bveledza zwitshavha zwi sa lingani, ngeno zwitshavha zwi sa lingani zwi si na nyaluwo na mvelaphanḁa.

A zwo ngo tou khakhea fhedzi, zwi dovha hafhu zwa vha zwithu zwine ra nga si kone u bvela phanḁa nazwo zwa mabindu a bvele phanḁa na u vha nga fhasi ha vhuṱe na ndangulo ya vhatshena kana vathu vha vanna.

Nahone ndi vhadzulapo vha Afrika Tshipembe vhaṱe vha vha vhone vharengi vha hulwanesa vha thundu na tshumelo dzavho.

Hezwi zwi tea u vhone kha u ṱanganelana ha vatholiwa u ya nga u fhambana ha mvelele dzavho khathihi na kha maitele a vhuḁanguli, kha vhuṱe ha mabindu na musu hu tshi rengiwa thundu na tshumelo.

Zwa u maanḁafhadzwa ha vharema ho angalalaho kha ikonomi zwi ḁo kona u swikelwa fhedzi nga kha tshumisano khathihi na vhuḁiimiseli vhu fanaho kha zwa u ḁisa tshanduko.

Zwa u tholwa ha Khoro ntswa ya B-BBEE zwi ḁo ri thusa kha u ṱanḁavhudza mikaḁo ya u maanḁafhadzwa ha vharema ho angalalaho kha ikonomi. Ndi khou itela khuwelelo mabindu, vhashumi khathihi na ḁowetshumo uri vha shumisane na khoro musu i tshi khou ita mushumo wayo wa ndeme.

Zwa u thutha thumbu nga ndila yo tsireledzeaho nahone i re mulayoni ndi mahala

Allison Cooper

Ahu tou vha na tshiitisi tshi pfulaho tsha uri vhafumakadzi vha shumise kiliniki dza u thutha thumbu dzi siho mulayoni nahone dzi songo tsireledzeaho musi vha tshi foḏa u thutha thumbu.

Hezwi ndi u ya nga Muthusa Minista wa Mutakalo Dokotela Vho Sibingiseni Dhlomo, vhe vha falutshedza uri u ya nga mulayo, vhafumakadzi vhoḏhe vha na pfanelo dza u thutha thumbu nga mahala kha zwibadela zwa muvhuso kana kiliniki kha tshifhinga tsha vhege dza 12 dza u thoma.

“Zwi a ri vhaisa sa vharangaphanda vha muvhuso u vhona vhatu vhashu vha tshi tutshele tshumelo dza mutakalo dzo tsireledzeaho nahone dza mahala nga mulandu wa zwiitisi zwifhio na zwifhio zwine vha vha nazwo, vha ya vha shumisa masheleni avho a u fhedzisela ane na u vha nao vha si vhe nao, vha tshi badela muḽwe muthu ane a khou ḏo vhea matshilo avho khomboni.

A hu na zwiitisi zwi pfulaho zwauri vhafumakadzi vha lingedze u tandulula thaidzo ya u vhfifa havho muvhilini hu songo dzudzanyelwaho nga u thutha thumbu nga ndila i songo tsireledzeaho nahone ine ya si vhe mulayoni ngauri roḏhe ri a ita vkhakhi. Zwa u thutha thumbu nga ndila ine ya si vhe mulayoni a si yone phindulo,” vha ralo Dokotela Vho Dhlomo.

Muhasho wa Mutakalo u na zwiimiswa zwa mutakalo zwa muvhuso zwi linganaho 346 zwine zwa netshedza tshumelo dzo tsireledzeaho dza u thutha thumbu, vha a ḏadzisa.

Zwiimiswa hezwi zwi wanala fhaḷa Kapa Vhubvaḏuvha (46), Free

State (16), Gauteng (25), KwaZulu-Natal (56), Limpopo (54), Mpumalanga (27), Devhula Kapa (rathi), Devhula Vhukovhela (26) khathihi na Kapa Vhukovhela (90).

Thaidzo dza u thutha thumbu nga ndila ine ya si vhe mulayoni

Mulangi o tou Farelaho wa Mutakalo wa Vhana na Vhafumakadzi kha Muhasho wa Mutakalo wa ngei KwaZulu-Natal, Vho Phalanndwa Muḥuphei, vha ri vhafumakadzi vha nga ḷanganana na thaidzo nanzhi dzo fhambanaho musi vha tshi khou thutha thumbu kiliniki ya u thutha thumbu ine ya si vhe mulayoni.

“Thaidzo dzine dza nga vha hone nga khathihi zwenezwo musu hu tshi khou thuthwa thumbu ndi dzi fanaho na u bvesa malofha, u kheruwa ha huvhala nga maanḏa heneḏhe kha vhudzimu na kha muvhili, u kavhiwa nga zwitshili nga ngomu muvhilini khathihi na u vha na mulimo kha malofha.

“Nga murahu ha tshifhinga tshilapfu, vhafumakadzi vha nga wana hu tshi vha na u engedzea zwiḷuku ha khombo ya u sa u beba, thumbu ine ḽwana a vha a songo dzula fhethu ho teaho, u huma ndila kana u vhoḥolowa tshifhinga tshi sa athu swika kana lwone lufu,” vha ralo Vho Muḥuphei.

“Vhafumakadzi vha nga dovha hafhu vha vha na thaidzo ya muhumbulo nga mulandu wa u thutha thumbu hu songo tsireledzeaho nahone hune ha si vhe mulayoni zwine hezwi zwa katela mutsiko wa muhumbulo wo kalulaho wo vhangwaho nga masiandaitwa a u thutha thumbu, mutsiko khathihi na thaidzo dza u sa kona u tshila na vhaḽwe vhatu.

“Zwa u thutha thumbu zwi songo tsireledzeaho zwi nga dovha hafhu zwa ita uri hu vhe na masiandaitwa ane a si vhe avhuḏi kha zwa matshilele na tshiimo tsha zwa masheleni kha vhafumakadzi, vhana, miḷa khathihi na tshitshavha,” vha ḏadzisa ngaauralo.

Ndila dza u thutha thumbu dzi re mulayoni

Vho Muḥuphei vha ri vhafumakadzi vane vha foḏa u thutha thumbu vha na ndila dzo tsireledzeaho nahone dza mahala dzine vha nga nanga khadzo musi vha tshi foḏa u ita ngaauralo dzikilini na zwibadela zwa muvhuso.

“Zwa u tou ḏinangela ndila ine wa funa u i dzhia musi u tshi foḏa u thutha thumbu zwi tea u vha hone, nahone ndila hedzi dzoḏhe ndi dzine dza tea u itwa nga dokotela o pfumbudzwaho nahone a re na tshenzhemo kana nese o zwi gudelaho,” vha ḏadzisa ngaauralo.

Nḏila idzo dzine dza nga vha u thutha thumbu nga u shumisa mishonga kana muaro, dzi ya ngauri uyo mufumakadzi u na tshifhinga tshingafhani o vhfifa muvhilini.

Zwa u thutha thumbu nga u shumisa mishonga, zwine zwa katela u nwa tshaka mbili dza philisi dza u thutha thumbu, zwi nga itwa u vhuya u swika kha vhege ya vhuḷahe ya u vhfifa muvhilini.

“Mulwadze u ḏo konaha u thutha thumbu iyo e hayani, hu si kiliniki kana sibadela,” vha ralo Vho Muḥuphei.

U thutha thumbu nga muaro zwone zwi itwa nga nese o redzhisiḷariwaho (u swika kha vhege dza 12) kana nga dokotela (u bva kha vhege dza 12 u ya kha dza 30).

U ya nga Mulayo wa Tsheo ya u Thutha Thumbu wa Vhu 92 wa ḽwaha wa 1996, u thutha thumbu zwi nga dovha hafhu zwa itwa kha vhege ya vhu 13 u ya kha ya 20 arali dokotela, nga murahu

ha u kwamana na mufumakadzi uyo o vhfifaho muvhilini, a tshi tenda uri:

- U bvela phanda na thumbu iyo zwi nga vha na khombo kha mutakalo wa muhumbulo kana wa muvhili wa mufumakadzi uyo.
- Hu na khombo khulwane ya uri ḽwana a nga vha isala kana a holefhala zwihulwane muvhilini kana muhumbuloni.
- Thumbu yo ḏa nga ḽhani ha u tambudzwa lwa vhudzekani kana nga shaka ḷa tsinisa.
- U bvela phanda na thumbu yeneyo zwi nga kwama zwihulwane kutshilele na tshiimo tsha zwa masheleni tsha mufumakadzi onoyo.

U thutha thumbu zwi nga dovha hafhu zwa itwa nga murahu ha vhege ya vhu20 arali dokotela nga murahu ha u kwamana na nese a shumaho u bebisa o redzhisiḷariwaho, a tshi tenda uri u litsha thumbu iyo zwi nga vhea vthutshilo ha mufumakadzi uyo khomboni, zwi nga sia ḽwana uyo a tshi vha na tshivhumbeo tshi si tshavhuḏi kana zwi tshi nga sia hu na khombo ya u huvhala ha ḽwana onoyo.

U ya nga Mulayo, vhafumakadzi vhoḏhe, naho arali vha na miḽwaha ya fhasi ha ya 18, vha na pfanelo ya u thutha thumbu.

A vha foḏi thendelo u bva kha vhabebi kana vhaunḏi vhavho. U ya nga vha Muhasho wa Mutakalo wa vunḏu ḷa Kapa Vhukovhela, arali muthu uyo a tshi kha ḏi vha ḽwana, u ḏo eletshezwa uri a ambe na muthu muhulwane ane a mu fulufhela na uri a ḏe na muḽwe muthu musi a tshi ya u thutha thumbu.

Fhedziha, naho zwo ralo, a ni tei u sokou thutha thumbu.

U wana zwidombedzwa nga vhuḏalo nga ha tshumelo dza mahala nahone dzi re mulayoni dza u thutha thumbu kana zwa nga ha vhuimana khathihi na ngeletshedzo dza nga ha zwithivhelambebo, kha vha dalele tshiimiswa tsha ndondolamutakalo tsha muvhuso tshi re tsini navho.